

ИНСТИТУТ ЗА ЕКОНОМИКУ ПОЉОПРИВРЕДЕ – БЕОГРАД

**ПЛАНИНСКО ПОДРУЧЈЕ СРБИЈЕ
И ОСНОВЕ РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ**

монографија

Београд, 2010. године

ИНСТИТУТ ЗА ЕКОНОМИКУ ПОЉОПРИВРЕДЕ – БЕОГРАД

**ПЛАНИНСКО ПОДРУЧЈЕ СРБИЈЕ
И ОСНОВЕ РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ**

– монографија –

Др Душан Радмановић, руководилац пројекта и редактор

Аутори:

Др Душан Радмановић,
Др Марија Николић
Др Михаел Длеск

Консултанти

Академик Бранко Бајчетић
Др Милорад Лечић
Србољуб Станковић
Мр Никола Каришик
Живорад Окановић
Жана Милекић

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Драго Цвијановић, научни саветник

Рецензенти:

Проф. др Ђура Стевановић
Проф. др Зорица Васиљевић

Коректор

Верица Драгићевић

Техничка припрема

Ивана Вучетић

Издавач:

Институт за економику пољопривреде, Београд
Волгина 15, 11060 Београд, тел/факс (011) 29-72-858
За издавача: Проф. др Драго Цвијановић, директор

Штампарија:

ДИС ПУБЛИК Д.О.О. Београд
Београд, Браће Јерковића 111-25, тел/факс: (011) 39-79-789

Тираж: 300 примерака

ИСБН:

Штампање монографије је у целини финансирано од стране Министарства за науку и технолошки развој Владе Републике Србије

РЕЦЕНЗИЈА

студије „**Рedefинисање планинског подручја Србије и основе програма развоја пољопривреде**“

Као рецензент рукописа студије аутора др **Душана Радмановића, др Марије Николић и др Михаила Длеск**, научних саветника Института за економику пољопривреде, част ми је што могу да дам своје мишљење.

Рукопис студије „Рedefинисање планинског подручја Србије и основе програма развоја пољопривреде“ обухвата предговор, 6 поглавља, 20 одељака, закључке, предлоге и прилоге у обиму од 124 стране.

Овај рукопис расправља значајну и актуелну област пољопривредног и укупног развоја наше Републике. Циљ студије је, како то аутори наглашавају у уводном делу, да (ре)дефинише и омеђи планинско подручје у нашој земљи и да, на основу тога, сугерише одговарајућу аграрну и економску политику према планинском подручју.

Стога аутори с правом, најпре у оквиру првог поглавља, расправљају о стању, проблемима и досадашњим истраживањима пољопривреде и села планинског подручја, о пољопривреди и регионалном развоју, дају преглед критерија дефинисања планинског подручја у Аустрији, Швајцарској, Француској, Словачкој и посебно критерије Европске уније. Потом, у оквиру одељка дефинисања планинског подручја у Србији, детаљно критички анализирају досадашње критерије дефинисања планинског подручја Србије, указују на могућност развоја пољопривреде на овом подручју и критички пропитују досада примењиване мере и методе.

У другом делу, писци ове студије дефинишу и „омеђавају“ планинско подручје Србије, полазећи од два основна критерија: надморска висина 800 м и нагиб 20°. На основу ових критерија, они територију деле на пет пољопривредних подручја: 1) низијско, односно равничарско, до 200 м надморске висине, 2) брежуљкасто, од 200-350 м н.в., 3) брдско, од 350-600 м н.в., 4) предпланинско од 600-800 м н.в. и 5) планинско, преко 800 м надморске висине. И за науку, а посебно за праксу, од изузетног значаја је што су аутори, на основу овог критерија, разврстали све катастарске општине у Србији. То им је омогућило да са богатим емпиријским чињеницама говоре о значају планинског подручја у руралном и укупном друштвено-економском развоју Србије, детаљно анализирајући и демографска и социо-економска обележја становништва планинског подручја.

У трећем поглављу „Производни капацитети и тежиште развоја планинске пољопривреде“, аутори анализирају површину и структуру пољопривредног земљишта, услове и правце развоја ратарске, повртарске, воћарске и сточарске производње и при том дају оцену „билансних међузависности са

становишта тежишта развоја“. На крају овог одељка аутори детаљно наводе велике потенцијале редефинисаног планинског подручја Србије и с правом указују да је немогуће рационално искоришћавање компаративних предности без друштвено-економске повезаности ових подручја са другим деловима Републике.

У четвртом поглављу, следећи логику претходног поглавља, у студији се говори о могућностима развоја прехранбене индустрије у функцији коришћења потенцијала планинског подручја.

Можда је више требало дати простора инфраструктури као фактору развоја, не само пољопривреде, већ и села планинског подручја (пето поглавље).

У шестом поглављу, аутори расправљају о основама аграрне политике и детаљно описују мере које предлажу у циљу подстицања планинске пољопривреде.

Квалитет ове студије одликују и прилози: преглед катастарских општина планинског подручја Србије, као и табеле о основним ресурсима, демографским тенденцијама и пољопривредним газдинствима Србије.

Ова студија је једна од ретких у нас, ако не и једина, која конкретно расправља о једном, по много чему до сад маргинализованом подручју, а изузетно, не само стратешки, значајном за нашу земљу.

Налази аутора ове студије омогућују сасвим конкретно предузимање мера ради развоја планинског подручја не само у интересу овог подручја, већ и у интересу наше Републике.

Аутори су ову студију урадили методолошки коректно, систематично, чиме су омогућили да садржај елабориран студијом буде разумљив како за истраживаче, тако и за многе друге које интересује ова проблематика.

Имајући све ово у виду, предлажем овај рукопис наших познатих аграрних економиста, др Душана радмановића, др Марије Николић и др Михаела Длеска да буде објављен, будући да представља не само допринос литератури, већ и нашем руралном развоју.

22.12.2009.

Др Ђура Стевановић
Редовни професор у пензији
Пољопривредног факултета у Земуну,
Директор Завода за проучавање села

РЕЦЕНЗИЈА

студије „Рedefинисање планинског подручја Србије и основе програма развоја пољопривреде“

Студија под горњим насловом урађена је у Институту за економику пољопривреде из Београда у другој половини 1997. године, на основу уговора са Министарством пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије. Аутори студије су др Душан Радмановић, др Марија Николић и др Михаел Длеск, сви сарадници Института за економику пољопривреде из Београда, док је на изради студије сарађивао и један број аутора и консултаната изван Института.

Поред предговора, закључака и предлога (мера), рад садржи шест поглавља изложених на 91 страници текста, укључујући 22 табеле, 3 картограма, као и два прилога у којима је дат детаљан попис катастарских општина планинског подручја Србије, као и основни демографски подаци и подаци о пољопривредним ресурсима планинског подручја Србије.

У првом поглављу студије које носи назив *Стање, проблеми и досадашња истраживања пољопривреде и села планинског подручја*, аутори полазе од образлагања разлога због којих се приступило оваквом једном истраживању и потребе да се рedefинише планинско подручје у Србији. Полазећи од места пољопривреде у регионалном развоју Републике, преко одабира критеријума за дефинисање шта се подразумева под планинским подручјем, имајући при томе у виду искуства и постојећа решења у појединим европским земљама, аутори анализирају како је до сада у теорији и пракси бивало дефинисано планинско подручје у Србији. Уочљиво је да доминирају два основна критеријума приликом одређивања планинског подручја, како у европским земљама, тако и код нас, а то су надморска висина пољопривредног подручја и нагиб пољопривредног земљишта. У оквиру овог поглавља су детаљно анализирани природни и економски услови за развој пољопривредне производње на планинским подручјима Србије, као и ограничавајући фактори развоја који намећу нужност примене подстицајних, али диференцираних, тј. селективних мера аграрне политике у овом домену.

Полазећи од премиса и разматрања изнетих у првом поглављу, која недвосмислено указују на изузетно велики значај уважавања регионалних аспеката у развоју пољопривреде и руралном развоју, у другом поглављу под називом *Омеђавање планинског подручја*, прешло се на основни предмет анализе или како сами аутори кажу „средиште Пројекта у целини“, а то је рedefинисање планинског подручја Србије. Првенствено су прецизно одређене границе планинског подручја на основу једнообразних, егзактних и свестрано верификованих критеријума. Полазећи од претходно наведених услова, премиса и ограничења, а са становишта потребе вођења аграрне политике, аутори предлажу да основни критеријум поделе територије Републике Србије на релативно уједначена пољопривредна подручја представља надморска висина, те

да се према томе изврши подела подручја на: низијско, односно равничарско подручје, до 200 м н.в.; брежуљкасто од 200-350 м н.в.; брдско од 350-600 м н.в.; предпланинско од 600-800 м н.в. и планинско подручје, преко 800 м н.в. Као корективни критеријуми се предлажу нагиб терена већи од 20°, односно 36%, начин коришћења земљишта и квалитет – бонитет земљишта. На основу овако одабраног основног и допунских – корективних критеријума извршено је омеђавање планинског подручја Србије и територијална подела катастарских општина. Затим је изнета квантификација природних ресурса, демографских тенденција, социо – економске структуре пољопривредних газдинстава, начина коришћења пољопривредног земљишта и других релевантних обележја планинског подручја у оној мери у којој су то допустили расположиви подаци на нивоу катастарских општина односно насеља, да би се истовремено вршила поређења са осталим подручјима и/или одговарајућим параметрима за Републику у целини и њене поједине сегменте.

Квантификације дате у другом делу претходног поглавља представљају основу за анализу стања и тенденције развоја примарне пољопривредне производње и прехрамбене индустрије, који представљају предмет истраживања у наредна два поглавља, трећем и четвртом, а која носе називе *Производни капацитети и тежишта развоја планинске пољопривреде* и *Стање и могућности развоја прехрамбене индустрије и други фактори ефикасног коришћења капацитета планинског подручја у производњи хране*. Ова два поглавља садрже детаљну анализу производних фактора и остварених резултата у пољопривреди и прехрамбеној индустрији планинског подручја Србије, као и аналитички преглед најзначајнијих субјеката који се баве прерадом и прометом пољопривредно – прехрамбених производа на овом подручју. Резимирајући налазе и закључке до којих су дошли, аутори констатују да „ово подручје има реалне могућности за повећање обима, квалитета и асортимана атрактивне аграрне понуде, не само за домаће, већ и за извозно тржиште“, као и да је „искоришћавање ових могућности условљено предузимањем паралелних и међусобно усклађених мера на макро и микро плану“.

Међутим, неадекватна и неразвијена инфраструктура планинског подручја представља једно од кључних ограничења развоја овог подручја. Пето поглавље студије под насловом *Инфраструктура као фактор развоја пољопривреде на планинском подручју* управо се бави проблематиком степена развијености инфраструктуре која обухвата путну мрежу, железничке пруге, систем електричне енергије, водопривредну инфраструктуру и др. Аутори констатују да је развој привредне инфраструктуре планинског подручја неопходна претпоставка за отклањање регионалних и структурних диспропорција, тј. за равномернији регионални развој, а да она далеко одступа од стања у осталим подручјима Србима, односно од потребног нивоа.

Шесто поглавље носи назив *Основе аграрне политике и мере за подстицање развоја планинске пољопривреде*, али се оно више бави основама регионалног развоја Републике Србије и потребом свеобухватног руралног ра-

звоја, од којих свакако треба поћи при конципирању основа аграрне политике и мера за њену реализацију, али који ниуком случају не исцрпљују сву проблематику коју би једно поглавље са оваквим називом требало да обухвати. Међутим, у великој мери је овај недостатак надомештен у последњем, осмом поглављу које носи наслов **Предлози**, а које следи иза **Закључака**. Осмо поглавље садржи предлоге мера аграрне и уопште економске политике за ефикаснију подршку пољопривреди планинског подручја Србије, која би имала селективнији приступ са циљем да се расположива ограничена подстицајна средства усмере на подручја са најнеповољнијим условима привређивања. Имајући ово у виду, предлажем ауторима да размотре могућност обједињавања шестог поглавља (*Основе аграрне политике и мере за подстицање развоја планинске пољопривреде*) и последњег, осмог поглавља (**Предлози**) у једно поглавље које би стајало испред поглавља **Закључци**. На овај начин би се отклониле недоречености шестог поглавља, а анализа исте проблематике би се обухватила на једном месту.

Студија „**Рedefинисање планинског подручја Србије и основе програма развоја пољопривреде**“ обухвата веома сложену и важну област истраживања, како са аспекта привредног развоја, тако и са аспекта читавог друштвеног развоја земље. Озбиљност и студиозност аутора у прилазу проблематици коју истражују у оквиру ове студије, управо потврђује овај став. На основу свеобухватне анализе досадашњих истраживања, садашњег стања, као и европских искустава, аутори предлажу нови приступ у дефинисању планинског подручја који уважава оштрије критеријуме диференцираности и селективности, а све у циљу усредсређивања оскудних подстицајних средстава искључиво на она подручја која по најселективнијим критеријумима имају све одлике планинских подручја. Овим би се превазишао проблем разливања и уситњавања подстицајних средстава на велики број корисника који су се до сада подводили под кориснике у оквиру планинског подручја, чиме није могао да се озбиљније реализује готово ниједан значајнији циљ аграрне политике у овом домену. Користећи резултате ове студије, посленици домаће аграрне политике ће имати далеко поузданије и конзистентније параметре за доношење одговарајућих мера аграрне политике, поготово са гледишта стварања приоритета у избору циљева које треба селективно и диференцирано подстицати путем ових мера, што је веома значајно у условима постојеће оскудице финансијских средстава. Отуда би било корисно да се ова студија путем публикавања што пре стави на увид широј научној и стручној јавности.

20. септембар 1999.

У Београду

Др Зорица Васиљевић
Доцент Пољопривредног
факултета у Београду - Земуну

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	11
1. СТАЊЕ, ПРОБЛЕМИ И ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА ПОЉОПРИВРЕДЕ И СЕЛА ПЛАНИНСКОГ ПОДРУЧЈА	13
1.1. Увод	13
1.2. Пољопривреда и регионални развој	15
1.3. Критеријуми дефинисања планинског подручја	17
1.3.1. Дефинисање планинског подручја у Србији	21
1.4. Природни и економски услови пољопривредне производње на планинским подручјима.	30
1.4.1. Производно – економска и демографска обележја планинског подручја Србије	34
1.5. Могућности и ограничавајући фактори развоја пољопривреде у планинском подручју и нужност примене подстицајних мера аграрне политике	37
1.6. Правци развоја, мере и методи који су примењивани за развој планинске пољопривреде	43
2. ОМЕЂАВАЊЕ ПЛАНИНСКОГ ПОДРУЧЈА	47
2.1. Полазишта и предмет анализе	47
2.2. Критеријуми омеђавања планинског и других подручја и њихово тестирање	48
2.3. Територијална подела на планинаска и друга подручја	50
2.4. Значај редефинисаног планинског подручја у укупном друштвено-економском и руралном развоју Србије	53
2.5. Демографска обележја планинског подручја у поређењу са другим деловима Републике	57
2.6. Социо-економска и поседовна структура пољопривредних газдинстава	59

3. ПРОИЗВОДНИ КАПАЦИТЕТИ И ТЕЖИШТА РАЗВОЈА ПЛАНИНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ	63
3.1. Површина и структура коришћења пољопривредног земљишта	63
3.2. Производни потенцијал планинских травњака	65
3.3. Услови и правци развоја ратарске, повртарске и воћарске производње. .	68
3.4. Стање и развојне могућности сточног фонда	71
3.5. Оцена билансних међузависности са становишта тежишта развоја ..	74
4. СТАЊЕ И МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА ПРЕХРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ И ДРУГИ ФАКТОРИ ЕФИКАСНОГ КОРИШЋЕЊА КАПАЦИТЕТА ПЛАНИНСКОГ ПОДРУЧЈА У ПРОИЗВОДЊИ ХРАНЕ.	77
4.1. Основне поставке међусобног повезивања производње, прераде и промета у аграру	77
4.2. Општа карактеристика постојећих предузећа за промет и прераду пољопривредно-прехрамбених производа	80
4.3. Размештај, обим производње и степен коришћења капацитета по групацијама прехрамбене индустрије	88
5. ИНФРАСТРУКТУРА КАО ФАКТОР РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ НА ПЛАНИНСКОМ ПОДРУЧЈУ	99
6. ОСНОВЕ АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ И МЕРА ЗА ПОДСТИЦАЊЕ РАЗВОЈА ПЛАНИНСКЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ.	103
7. ЗАКЉУЧЦИ	113
8. ПРЕДЛОЗИ	115
ПРИЛОЗИ	117
ЛИТЕРАТУРА	191

ПРЕДГОВОР

Истраживачки пројекат, односно монографија *Рedefинисање планинског подручја са програмом развоја пољопривреде* тог подручја рађена је у Институту за економику пољопривреде – Београд, у другој половини 1997. године, на основу Уговора са Министарством пољопривреде, шумарства и водопривреде, а допуњена према Програму научноистраживачког рада Министарства науке и технологије 2002, које је омогућило и штампање.

У првом, уводном делу Монографије, тежиште је било да се прикажу досадашња истраживања и критеријуми дефинисања планинског, односно „брдско-планинског подручја“, пре свега у нашој земљи, али и у неким европским земљама, како би се, на основу тога, дошло до решења које ће бити компатибилно савременој европској пракси и задовољити потребе и могућности у нашој Републици. При томе се, свакако, имало у виду основна општа развојна документа, као што су Просторни план Републике, Политика регионалног развоја и посебно, Стратегија дугорочног развоја пољопривреде, села, водопривреде и шумарства.

У другом делу (поглавља 2-8) извршено је дефинисање и омеђавање планинског подручја, полазећи од два основна критеријума: надморска висина (800 м) и нагиб терена (20 и више степени). У овом делу изнети су и основни развојни потенцијали као програмска основа развоја пољопривреде и прехранбене индустрије овако дефинисаног планинског подручја. Ти потенцијали су, разуме се, знатно испод потенцијала „брдско-планинског“ подручја одређеног нижом надморском висином (500 м на пример). Полазећи од тога, сугерише се и дефинисање одговарајућег основног циља аграрне, па и укупне економске политике према планинском подручју. Основне поставке те политике дате су у трећем делу Студије. На крају, дати су предлози и закључци, а у прилогу је дат списак катастарских општина које територијално припадају планинском подручју Републике, као и другим подручјима.

Монографија је традиционално за пројекте ИЕП - Београд, чврсто утемељена на богатој информационој основи; само у прилозима има 17.000 података. Аутори Студије су: Др Душан Радмановић, научни саветник, који је био руководилац истраживачког тима и редактор, односно аутор првог дела (Стање, проблеми и досадашња истраживања пољопривреде и села планинских подручја, Закључака и Предлога); др Марија Николић, виши научни сарадник, аутор другог, трећег и четвртог дела монографије (Омеђавање планинског подручја, Производни капацитети и тежишта развоја планинске пољопривреде, Стање и могућности развоја прехранбене индустрије и други фактори ефикасног коришћења капацитета планинског подручја у производњи хране); Др Михаел Длеск, научни саветник, аутор петог и шестог дела (Инфраструктура као фактор развоја пољопривреде у планинском подручју и Основе аграрне политике и мера за подстицање развоја планинске пољопривреде).

Консултанти истраживачког тима били су истакнути познаваоци и истраживачи планинске пољопривреде: Академик Бранко Бајчетић и др Милорад Лечић, као и Србољуб Станковић, представник републичког Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде Србије.

Мр Никола Каришик и Живорад Окановића извршили су картографско омеђавање: низијског, брежуљкастог, брдског, предпланинског и планинског подручја, полазећи од речених основних критеријума. На припреми аналитичко – документационе грађе радила је Жана Милекић, истраживач – приправник.

Др Душан Радмановић,
руководилац истраживања

ЛИТЕРАТУРА

1. Б.Бајчетић, Белешке, Институт за економику пољопривреде, Београд
2. Ј.Богдановић, Ј.Вукомановић: Могућности производње здравствено-безбедне хране у Србији, у: Производња здравствено-безбедне хране, економско-еколошки аспекти, ИЕП, Београд, Нови Сад, 1996, стр. 57
3. Ј.Букуровић: Прилог уз Извештај са стручног боравка у Аустрији, Институт за економику пољопривреде, Београд
4. Ј.Букуровић, Планирање регионалног развоја пољопривреде у Швајцарској, Економика Производње хране, 1-2, Београд 19-73., књига ИИ/
5. З.Вујатовић-Закић: Аграрна економија, Универзитет у Београду, Економски факултет, Београд, 1995, стр. 26-30
6. С.Глиха: Пољопривреда у брдским пределима СФРЈ и Словеније, Кметски институт Словеније, Љубљана 1983.
7. Davis J.H., Goldberg R.A., Concept of Agribusiness, Harvard University Boston, 1957, цитирано према: Wos A., Агробизнис-макроекономика Key Text, Warszawa, 1996, стр. 23.
8. Н.Каришик, Ж.Окановић: Пољопривредна подручја Србије према надморској висини по катастарским општинама, Институт за економику пољопривреде, Београд, 1997.
9. Н.Здановски, часопис: Сточарство, Загреб 1954.
10. О.Крстић: Планински и шумски пашњаци Југославије, Институт за економику пољопривреде, Минерва, Суботица
11. О.Крстић: Планинске области Србије и коришћење планинских и шумских пашњака, Институт за економику пољопривреде, Београд, 1961, стр. 68
12. С. Кукар: Транзиција и регионални развој, Економика, Vol. XXXIII No. 7-8/1997.
13. М.Лечић, Р. Петровић, Д.Шљиванчанин: Досадашња искуства и правци даљег развоја пољопривреде у општини Бијело Поље као првом огледном брдско-планинском региону Југославије, ПИК „Бјеласица“, „Агрозаједница“ и Институт за економику пољопривреде, Београд, Бијело Поље, мај 1984.

14. П.Марковић: Планинско подручје Југославије, Београд 1981.
15. Макропројект III – Комплексно програмирање дугорочног развоја агрокомплекса и узгредних делатности на подручју Власине и Крајишта“: Институт за економику пољопривреде, Београд, књига I/1991.
16. М.Николић: Б.Јокић, О.Брђовић: Основни проблеми коришћења делимично обновљивих природних ресурса, у: Коришћење ресурса, одрживи развој и уређење простора, ИАУС, Београд, 1996, стр. 119-138.
17. М.Николић, З.Васиљевић: Прехрамбена индустрија: Југословенски преглед, Београд, 3/1997, стр. 59-88.
18. М.Николић: Неки проблеми развоја пољопривреде брдско-планинских подручја Србије, у: Куда иде Југославија – положај и стратегија Србије, савез економиста Србије, Београд, свеска I, стр. 127-136.
19. Ч. Оцић: Разлике у развијености југословенских република и покрајина, Институт економских наука, Београд, 1979.
20. Основе програма и политике развоја села, пољопривреде и прехрамбене индустрије – Аграрни програм Србије, Институт за економику пољопривреде (кол.аутора), Службени гласник, Београд 1995.
21. P.Pascher: benachteiligten in der Bundesrepublik Deutschland, Deutsche Bauern – Korrespondenz 7/86, s. 384. Према: Januszu Helleru: Основне поставке диференцијације аграрне политике у изабраним европским земљама, Wies Wspotczesna br. 9/1989, 1989.
22. Пољопривредна енциклопедија Југославије
23. Поповић, С., Поповић, М.: Прелиминарна пројекција дугорочног развоја пољопривреде Југославије до 2000. године, ИЕП, 1980, стр. 36
24. Поповић,С., Поповић, М. И др.: Дугорочни развој агро-индустријског комплекса Југославије 1995-2000. године, ИЕП, 1982.
25. Просторни план Републике Србије, Београд, 1996.
26. Д.Радмановић: Развојне могућности пољопривреде брдских и планинских подручја Југославије, Зборник радова: Брдско-планинско подручје, Београд, 1995.
27. Д.Радмановић: Оснивати регионалне центре за допунско стручно образовање земљорадника, Економика пољопривреде 6/1982, Београд

28. Д.Радмановић: Структурне промене и особености сеоске привреде: Научни скуп: Оживљавање села, Зборник радова, САНУ, Одбор за пољопривреду и село, Београд, 1992.
29. Д.Радмановић: Улога државе у макроуправљању пољопривредом у тржишним условима привређивања: часопис Пословна политика, год. XXIII, мај 1994, Београд 1994.
30. Д.Радмановић: Руралност и урбанизованост Србије, у: Економика пољопривреде, 1/1995, Београд 1995.
31. В.Раићеловић: Реформа задружног система организовања у пољопривреди Србије, у: Аграрни и рурални развој у системским реформама, Институт за економику пољопривреде, Београд, 1997, стр. 63-69.
32. Републички завод за развој: Приоритетни секундарни центри развоја на сеоском подручју, у: Политика регионалног развоја Републике Србије, Београд 1996, стр. 11-12.
33. Републички завод за статистику: Општине у Републици Србији, 1993.
34. М.Хартман, Ј.Вандел: Процес реструктурирања прехранбене индустрије у Централној и Источној Европи, у: Аграрни и рурални развој у системским реформама, ИЕП, Београд 1997, стр. 299-319.
35. J.Heller, R.Sass: The appraisal method of socio—economic management condition in individual farming (текст на пољском језику): *Zapadnienia Ekonomiki Rolnej*, Warszawa, 1991/3, str. 19-39.
36. Савезни завод за статистику, Београд: Попис 1991: Пољопривреда, свеска 3/1994, Становништво, свеска 9, 1995.

